

Alapvető tipográfiai ismeretek és jellegzetes hibák mellékelt szövegek alapján

Benkő Péter Tamás

2000. december

Bevezetés

A tipográfia, vagyis típusokkal írni. De valójában mivel foglalkozik ez a mesterség? Lényegében a szöveges közlés megformálásával, kép és szöveg együttes elrendezésével.

De miért van szükség tipográfiára? Joggal mondhatnánk, hogy mai világunkban a modern szövegszerkesztőkkel lényegében bármilyen szöveget előállíthatunk, így a tipográfusokra nincs szükség. Ez azonban óriási tévedés, hiszen a szövegszerkesztők megjelenésével olyan tipográfiai hibák terjedtek el, amelyek valószínűleg Gutenberg rémálmaiban sem fordultak elő. A modern WYWIWYG¹ rendszerű szövegszerkesztők elterjedésével minden felhasználónak egy kissé tipográfussá is kell válnia.

Természetesen nemcsak szöveget lehet elhelyezni egy kiadványban, hanem például képeket, vonalakat, egyéb nyomdai díszeket; de mi most elsősorban a szöveggel foglalkozunk.

Betűk, betűkapcsolatok

Kissé leegyszerűsítve elmondhatjuk, hogy egy szövegben a betűk szavakat építenek föl, a szavakból mondatok lesznek, mondatokból bekezdések, s a teljes szöveg pedig tulajdonképpen bekezdések halmaza.

Így lényegében a betűk a legelemibb alkotóelemei a tipográfiának. Itt kell szót ejtenünk arról, hogy mennyire fontos a megfelelő jelkészlet használata.

A *jelkészlet* az egyszerre hozzáférhető jelek összessége. A jelkészlet a számítógépes szövegszerkesztés elterjedésével egyre szűkösebbé vált, hiszen egy *betűcsomag*² nem tartalmaz túlságosan sok jelet. Ahhoz, hogy igényes szöveget tudjunk előállítani, be kell szereznünk kuzív³, félkövér és egyéb⁴ csomagokat is. Ezen csomagok összessége adja a *betűcsaládot* (betűtípust). A betűtípus azonos grafikai elven megtervezett ábécé.

A hagyományos betűcsomagok mellett érdemes beszerezni kiegészítő csomagokat is, amelyek segítségével esztétikusabbá tehetjük az előállítandó szöveget. De mire is gondolunk ilyenkor? Elsősorban természetesen a hiánytalan magyar (esetleg idegen) jelkészletre. Ide értendők a hibátlan ékezetek, az idéző- és kötőjelek és az egyéb speciális karakterek.

Speciális karakterek

Ligatúrák

Ligatúrának nevezzük azokat a betűkapcsolatokat, melyeknél a két egymás mellé kerülő jel egy új jellé kapcsolódik össze. Ez a jelenség játszódik le *f* és *i* betű, az *f* és *l*, illetve két *f* találkozásakor. És most lássuk a példákat! A következő sorban ligatúrákat, míg az azutániiban nem:

fi fl ff ffi ffl fi fl ff ffi ffl

A ligatúrák használata a magyar nyomdászatban kötelező. Meg kell jegyeznünk, hogy ha hiányzik az ffi és ffl ligatúránk, akkor az ffi és ffl jelkapcsolatok használandók.

¹What you see is what you get, azaz amit látsz, azt kapod

²font

³helytelenül szokták dőltnek is mondani, de erről még a későbbiekben szólunk

⁴például görög, matematikai stb.

Idézőjelek

Már egy egyszerű szövegben is előfordulnak idézetek, amelyeket *idézőjelek* fognak közre. Minden nemzet más-más idézőjele(ke)t használ. Törekedjünk arra, hogy a magyar szövegekben magyar idézőjelet használjunk. Íme egy példa:

„Nyomja meg az »any key« gombot!”

Kötőjelek

A szakasz címében van egy hiba, ugyanis kötőjelből csak egy van. Azonban négy kötőjelhez hasonló jel fordul(hat) elő egy betűcsaládban.

Az első a *kötőjel* (hyphen vagy diviz), amelyet sorvégi elválasztáskor és összetett szavak esetében használunk. Például:

kerekasztalkonferencia-megbeszélés, vízi-
ló

A második a *gondolatjel* (en dash vagy félkvirtmínusz). Ezt általában közbevetéskor, szerzőpáros megnevezésekor, időszak- és típusnév ismertetésekor használjuk. Például:

– Addig is – tette hozzá –, énekeljünk!
Luspay–Varjú
F–14, 1848–49

A harmadik az *em dash* (kvirtmínusz). Ezt a magyar tipográfia nem használja, de például angol igen. Érdeemes megjegyezni, hogy – mivel ez a jel túl széles – nem szabad szóközt hagyni a két végén, például:

Em dash—like this—is the longest.

A negyedik jel a mínuszjel, amivel matematikai környezetben találkozhatunk, például:

$-1 \neq 1$

Három pont

A magyar szövegekben nagyon gyakori a három pont használata. Általános hiba, hogy a három pont jelsorozat helyett három pont használtatik. Ez a megoldás mindenképpen elítélendő, mert így a három pont túl közel kerül egymáshoz. A helyes jelsorozatban a három pont egy karaktert alkot, és a pontok közti hely kissé szélesebb.

Ez itt most nem jó, mert... Ez a helyes megoldás, hiszen...

A betűk elhelyezése

A régi írógépeken minden betű egy azonos szélességű téglalapba volt írható. Így sokkal könnyebb volt írógépeket gyártani, de sajnos az *m* betű lényegében ugyanolyan széles volt, mint például az *l*. A számítógépek elterjedésével minden betűt beleírtak egy-egy „négyzetbe⁵”. Az így kapott négyzeteket egymás mellé helyezték, s így elkészültek a szavak. Azonban ez sok esetben nem kielégítő – gondoljunk csak arra, hogy ha egy nagy *V* betű után egy nagy *A* következik. Ha a két négyzetet csak egyszerűen egymás mellé helyezzük, akkor a két betű közötti hely túl nagy lesz, az olvasó elbizonytalanodik: vajon szóközt lát, vagy csak betűközt? Az ilyen félreértések elkerülése végett *egalizálni* kell a betűket – vagyis le kell csökkenteni a betűközt. (Hasonlóképpen kell eljárunk például *T* és kis *a* találkozásakor is.)

Szóközök

A magyar tipográfiában lényegében minden szóköz ugyanolyan hosszú⁶. Egy szóköz általában akkor megfelelő méretű, ha $\frac{1}{3}$ és $\frac{1}{4}$ kvirt közötti hosszúságú. (Példákat a *Függelék*ben találhatunk.)

Ez a szabály azonban rögtön megdől, ha csupa nagybetűs szöveggel találkozunk, hiszen ekkor a hagyományos méretű szóköz kicsinek tűnhet. (Meg kell jegyeznünk, hogy a csupa nagybetűs szedés feltétlenül kerülendő, de erről még a későbbiekben szólunk.)

⁵Azt a négyzetet, amelyikbe a nagy *M* betű került, kvirtnek nevezzük.

⁶Ez nem olyan egyértelmű, hiszen például az angol tipográfia különbséget tesz mondatközi és -végi szóköz között.

Mondatok, bekezdések

Írásjelek használata

A szavakból összeállnak a mondatok. Azonban figyelniük kell arra, hogy van néhány olyan írásjel, amelynek használata különleges odafigyelést kíván. Ezek a karakterek a következők: a kettőspont, a pontosvessző, a felkiáltójel és a kérdőjel. Ha ezeket spácium⁷ nélkül „hozzátapasztják” az azt megelőző szóhoz, akkor úgy tűnik, mintha a szó hosszabb lenne egy betűvel. A helyes megoldáshoz egy kis helyet kell hagyni a jel előtt:

Vigyázat! A Tagok: – helytelen Vigyázat! A tagok: – helyes
Ennyit körülbelül elég is tudnunk a mondatokról. A bekezdések szedése azonban komoly odafigyelést kíván.

Bekezdés – beljebb kezdés?

Először is érdemes a bekezdést valóban beljebb való kezdéssel kezdeni⁸. Az ilyenfajta szedés kiemeli a bekezdés első sorát, ezáltal jól elkülöníthető részekre osztja a szöveget. Európában azonban elterjedt egy másfajta szedés is: eszerint a bekezdés előtt egy sorköznél valamivel több helyet kell kihagyni, s az első sort nem kell beljebb kezdeni. Ez a szedésmód jobban szétdarabolja a szöveget, de ez is hasznos lehet – például műszaki szövegekben.

Elterjedt gyakorlat, hogy a fejezetek első sorát nem kezdjük beljebb. Ennek van logikus alapja, hiszen nyilvánvaló, hogy új bekezdést kezdünk, ám ha a fejezet például párbeszéddel kezdődik, akkor a „tompán” szedés nagyon elcsúfítja a szedést:

– Szia!
– Szia!

A sorok rendezésekor figyelniük kell arra is, hogy ne kerüljék egymás alá sok szóköz, mert ezek úgynevezett utcákat alkotnak, s szétvágják a szöveget.

Igazítás

A bekezdéseket alkotó sorokat többféleképpen is el lehet rendezni. A legelterjedtebb módszer a *tömbösített* – sorkizárt – szedés. Ez azt jelenti, hogy a bekezdés (első és) utolsó sorát kivéve minden sor a bal margónál kezdődik, és a jobb margóig tart. Ezt a szedésmódot csak akkor lehet használni, ha elegendően sok karakter van egy sorban ahhoz, hogy a sort széthúzva (kihajtva) a jobb margóig a szóközők ne növekedjenek meg elfogadhatatlanul. Ehhez általában legalább negyven karakterre van szükség.

Igényesebb megoldás a *szabadsoros* szedés. Ekkor a sorokat nem hajtjuk ki a jobb margóig. Nagyon kell vigyázni azonban arra, hogy elválasztás használata nélkül ez a módszer is lehet olyan elfogadhatatlan, mint a sorkizárt. Ha elválasztást is használunk szabadsoros szedéskor, akkor több időt kell ráfordítanunk a munkára, de a végeredmény sokkal szebb lesz.

Elválasztás

Általános szabály, hogy legfeljebb három egymást követő sorban használhatunk elválasztást, ellenkező esetben – különösen tömbösített szedésnél – úgy tűnik, mintha „beleharaptak” volna a szövegbe.

Hasznos még tudnunk, hogy egy szótagot nem szabad egyedül hagyni egy sorban, mert így az olvasó megakad az olvasásban.

Ugyanakkor fontos tudnunk, hogy elválasztás használatával minden szöveg mind esztétikailag, mind tipográfiaiul sokkal szebbé tehető.

Kiemelések

Ha írógépet használunk, kiemelésre lényegében csak két elfogadható módszerünk van: a nagybetűs szedés és az aláhúzás. Egyiknek sem szerencsés a használata, helyettük kiemelésre a *kurzív* vagy a KISKAPITÁLIS betűváltozatok használandók.

A félkövér kiemelés csak sorok elején (például szótárakban) **használható**, mert összefüggő szövegben **gyakorlatilag szétrombolja az egységes folthatást**.

⁷kis térköz

⁸Ennek mértéke egy–két kvirt legyen

A KISKAPITÁLIS betűváltozat lényegében olyan kis betű, amelyik nagyalakú, vagyis magassága megegyezik egy kisbetű magasságával, alakja pedig egy nagybetűre hasonlít⁹. Természetesen itt is vannak kis betűk és nagy betűk, tehát Luspay Ödön neve így írandó:

LUSPAY ÖDÖN

Címrendszer

Gyakori hiba, hogy az otthon elkészített szövegekben a címek előtt és után ugyanannyi hely van. Ez helytelen, mert így nem tudjuk megítélni, hogy a kiemelt szöveg mihez tartozik.

A címek kiemelésével nem foglalkozunk bővebben, legyen elég annyi, hogy a címnek legalább két tulajdonságban el kell térnie a szövegtől. A címek decimális számozása rendkívül hasznos, ám nem helyettesíti a megfelelő kiemelést!

Többhasábos szedés

Manapság nagyon divatos jelenség a szöveget több hasábra szedni. Ez bizonyos esetekben kifejezetten hasznos – például újságokban, hiszen így az olvasó nem téved el a hosszú sorok tengerében –, de bizonyos esetekben elítélendő.

Többhasábos szedés alkalmazásakor ügyelni kell arra, hogy tömbösített szedés gyakorlatilag lehetetlen. Vékony hasábok esetén ugyanis a szó- és betűközök extrém mértékben megnövekedhetnek, ezáltal tönkretéve a folthatást. (Figyeljük meg a *Függelék*ben levő példát!)

Gyakori hiba az is, hogy a hasábok közti hely túl kicsi, s ez átolvasásra csábít, az olvasó rendre megáll, s nem tudja, hogy voltaképpen melyik sor is jön.

Árva- és fattyúsorok ; kimenetoldal

Árvasornak nevezzük azt a sort, amelyik elszakadt bekezdésétől oly módon, hogy vagy az előző hasáb aljára, vagy az előző oldalra, vagy a beillesztett kép fölé került.

A *Fattyúsor* olyan sor, amelyik átszakadt a következő oldalra, hasábra, vagy a kép alá került.

Az ilyen sorok feltétlenül kerülendők. Ám az is szabály, hogy ha a fattyúsor véletlenül teljes sort ad, akkor már nem fattyúsor.

Általános érvényű szabály, hogy a *kimenetoldalon* legalább négy sornak kell lennie. (Kimenetoldal az az oldal, amely már nem telik meg teljesen, de a fejezet véget ér.) Még több sornak kell lennie a kimenetoldalon, ha az új fejezet első sora lejjebb kezdődik – ilyenkor a kimenetoldalon levő soroknak fedésben kell lenniük az új fejezet első néhány sorával.

Olvashatóság

Az olvashatóság alapvető követelmény. Ezt rengeteg tényező befolyásolja, m8i most csak néhányat részleteznénk.

Betűméret

A jól eltalált betűméret vezeti az olvasót – nem olvas bele a lábjegyzetbe a lap alján, a margóra írt megjegyzéseket nem olvassa egybe a sorral.

Hogy milyen betűméretet használjunk, azt jól mutatja a *Függelék*ben levő ábra.

Betűtípus ; betűkeverés

A megfelelő választást segíti a *Függelék*ben levő ábra.

Ügyeljünk arra is, hogy a kiválasztott betűtípus lehetőleg sok betűváltozatot tartalmazzon.

Ha különböző betűtípusokat akarunk keverni, akkor azt lehetőleg ne tegyük! Ha mégis elengedhetetlen, akkor minél kevésbé hasonló családokból válogassunk¹⁰!

⁹Valójában nem lekicsinyített és vastagított betűkről van szó. Ezt kiskapitális változatot is külön tervezik meg, annak számítógéppel való generálása kerülendő.

¹⁰Például talpas (ún. antikva) betűt csak állandó vastagságúval (grotteszkkel) keverjük.

Kisbetű – nagybetű

A szavak olvasásakor nemcsak az egyes betűkre figyelünk, hanem az egyes szavak alakjára is. Ha minden szót egy sokszögbe írunk (lásd *Függelék*), akkor könnyen észrevehetjük, hogy a kisbetűs szedés SOKKAL OLVASHATÓBB, MINT A NAGYBETŰS, MERT A NAGYBETŰS ÍRÁSMÓDÚ SZAVAK EGYSZERŰ TÉGLALAPOKBA ÍRHATÓK, míg a kisbetűsek bonyolultabb síkidomokba, így meghatározóbb az alakjuk. Ezen kívül a nagybetűs szavak nagyobb helyet foglalnak el a sorszalagból, ráadásul a szóközök is túl kicsiek. Magyarországon például ezért vannak kisbetűvel szedve a helységnévtáblák.

Kép beillesztése

Ez a témakör is rendkívül tág, így tényleg csak érintőlegesen tárgyaljuk. Alapvető szabály az, hogy a kép és a szöveg legyen jól elkülöníthető, többhasábos szedésnél pedig ne kerüljön egy vékony szövegrészlet például a lap sarkába – képek közé szorítva. Az így izolált szövegrészletet ugyanis az olvasó könnyedén kihagyja, esetleg a végére hagyja.

A képalírás pedig tartozzék egyértelműen a képhez, itt is a kéttulajdonságos szabály a használandó.

Összegzés

Összegezve tehát azt mondhatnánk, hogy egy írás (kiadvány) jellemzi alkotóját. Ha az igényesen van megírva, örömmel veszi kezébe az olvasó, s könnyebben olvassa. Igényességen itt elsősorban a megfelelő jelkészlet és szedés alkalmazását értjük – különös tekintettel az egyedi jelekre.

Hogyha valaki ezek után szeretne valóban igényesen kidolgozott szövegeket előállítani, annak a következő erre a célra kifejlesztett kiadványszerkesztőket ill. szövegszedőt ajánlom¹¹:

Adobe Acrobat
Corel WordPerfect
CorelDraw!
L^AT_EX 2_ε
QuarkXpress

Ajánlott irodalom. Kifejezetten érdemes kikölcsönözni vagy megvenni: Virágvölgyi Péter: A tipográfia mestersege számítógéppel.

¹¹ A jegyzet szövegtörzse a L^AT_EX 2_εszövegszedő-, a függelék CorelDraw! kiadványszerkesztő rendszerrel készült